

A Bakonybéli összeírás nyelvtörténeti forrásértéke*

A 11. századból a későbbi évszázadokhoz képest viszonylag kevés oklevéllel rendelkezünk, ezek közül is a nyelvészek elsősorban azokat vizsgálták, melyeknek a hitelességéhez nem fér kétség. Így az 1086-os Bakonybéli összeírással (a továbbiakban BÖ.) sem foglalkozott különösebben a nyelvészeti irodalom, pedig koraisága és a benne található viszonylag nagy számú hely- és személynévi szórvány miatt ez is értékes forrásnak tekinthető a korai ómagyar kori nyelv tanulmányozása szempontjából.

1. A kétes hitelű oklevelek nyelvtörténeti forrásértékéről

István király megkoronázását, az ezredfordulót tekinthetjük az állami és egyházi szervezet kialakulása és egyúttal a magyarországi oklevéladás kezdetének is. A legkorábbi időkből azonban viszonylag kevés oklevél maradt fenn: a 12. század előtt alapított 12 püspökség közül például csak egynek (a veszpréminek), a 20 királyi káptalan és monostor közül pedig négynek (Pannonhalmának, Tihanynak, Garamszentbenedeknek és Zobornak) maradtak fenn oklevelei. I. László király idejéből — az itt tárgyalt oklevéllel együtt — mindössze három oklevelet ismerünk (GYÖRFFY 1977: 5–6).

A 11–12. századi oklevelek nagy része nem eredeti formájában maradt fenn, hanem későbbi átiratban, betoldásokkal ellátva (meghamisítva) vagy kivonatban. Ritka eset az, hogy ismerjük az eredeti példányt (ez a helyzet például az 1055-ös Tihanyi alapítólevéllel), vagy az eredeti példányt és annak hiteles átiratát (mint a Veszprémvölgyi apácák adománylevelénél), vagy az oklevél hitelesített változata mellett annak fogalmazványát is (az 1211. évi Tihanyi összeírás így maradt ránk). A nyelvészeti kutatások — nem meglepő módon — elsősorban az eredeti és a valódi oklevelekre irányultak: így az első eredeti és hiteles oklevélnek, a TA.-nak több monografikus feldolgozása is van (BÁRCZI 1951, ZELLIGER 2005, HOFFMANN 2010, SZENTGYÖRGYI 2014), a veszprémvölgyi monostor adománylevelének szórványait PAIS DEZSŐ (1939), a zobori prépostság 1111. és 1113. évi okleveleit KNEZSA ISTVÁN (1949), a dömösi prépostság adománylevelét SZABÓ DÉNES (1937, 1954) vizsgálta. Az utóbbi időben újra nagyobb figyelem irányult

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

a szörványemlékek, s ezek között a korábban részletesen nem vizsgált oklevelek feldolgozására is: KOVÁCS ÉVA az 1211-es Tihanyi összeírásnak (2015), SZŐKE MELINDA az 1075-ös Garamszentbeneki apátság alapítólevelének (2015) szentelt monografikus feldolgozást.

Legnagyobb forrásértékük nyelvészeti szempontból természetesen valóban az eredeti okleveleknek van, hiszen az átírás során a szöveg módosulhat; másrészt a hiteles okleveleknek, hiszen a hamisított példány adatai bizonyos értelemben nem tekinthetők megbízható forrásnak. SZŐKE MELINDA az interpolált (azaz utólagosan részekkel kiegészített) Garamszentbenedeki alapítólevellel való foglalkozás során végigtekinti és idézi a nyelvtörténeti és oklevéltani szakirodalomból azokat a véleményeket, melyek a kétes hitelű okleveleknek a nyelvtörténeti kutatások céljaira való felhasználhatóságát érintik (2010: 95–97, 101, 2015: 16–22). Az interpolált és hamis, illetve az átíratban fennmaradt oklevelek megnevezésére a „bizonytalan kronológiai státuszú oklevél” kifejezést használja (2015: 16), s velük kapcsolatban a következő megállapításra jut: „Megítélésem szerint [...] a bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek nyelvtörténeti hasznosításáról nem mondhat le a nyelvtudomány, különösen nem a hazai oklevélírói gyakorlat legkorábbi évszázadaira vonatkozóan, amelyekből egyébként is meglehetősen gyér forrásanyag áll csupán rendelkezésünkre. E forráscsoport mellőzése helyett sokkal inkább azt tartom célszerűnek végiggondolni, hogy ezen oklevelek nyelvi adatainak az értékelését milyen fogódzók alapján végezhetjük el megnyugtatóan.” (2015: 17).

Monográfiájában SZŐKE MELINDA ezeket a hangtörténeti, helyesírás-történeti és egyéb fogódzókat veszi módszeresen számba, s az általa vizsgált interpolált oklevél nyelvi adatainak a vizsgálatával arra mutat példát, hogy milyen szempontok figyelembevételével vonhatók be a bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek a nyelvtörténeti vizsgálatokba. „Amennyiben a bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek névanyagára forrásként kívánunk alapozni, fontos figyelembe vennünk az iratok elsődleges keletkezési céljait, illetve keletkezési körülményeit is. Számolnunk kell tehát egyrészt azzal, hogy a hamis és az interpolált oklevelek is minden bizonnyal a hitelesség látszatát kívánták kelteni, ennek megfelelően a lejegyzőik az oklevél szövegét a hamisított kor nyelvi arculatához igyekeztek igazítani. Másrészt azonban az oklevélírók nem tudták maradéktalanul függetleníteni magukat saját koruk nyelvi jellegzetességeitől sem, ebből kifolyólag pedig ezek az iratok — bizonyos keretek között — a hamisítás korának nyelvi vizsgálatára is lehetőséget nyújtanak. Ha tehát az átírások és a hamisítások, interpolálások alkalmával az iratokra ráakódott kronológiai rétegeket lefejtjük egymásról, és azokat elkülönítve kezeljük, e módszerrel a valamilyen tekintetben bizonytalan státuszú okleveleket, így az interpolált okleveleket is a nyelvészeti kutatások »hiteles« forrásaiként vehetjük az adott korszakokra vonatkozóan figyelembe.” (2015: 22).

SZŐKE MELINDA álláspontja mellett érdemes felidézünk ERDÉLYI LÁSZLÓnak a történetíró szemszögéből megfogalmazott véleményét is a bakonybéli apátság hiteles és nem hiteles okleveleivel kapcsolatban:¹ „A megbízható történelem csak kritikailag megrostált tiszta anyagból épülhet föl. De azért a hamisításoknak is megvan az a jelentőségük, hogy kifejezői a későbbi hagyományoknak és a korjellemző jogi és gazdasági törekvéseknek, amelyek pótolni igyekeztek az eredetileg hiányzó, de a korokban már követelt írásos bizonyítékokat. Éppen ezen okoknál fogva lassankint ki kell terjesztenie a történetírónak ezt a tüzetes vizsgálatot a jog- és gazdaságtörténet minden érdemesebb forrására, különösen a legrégebb oklevelekre, amelyeknek keltezése oly korba nyúlik vissza, amidőn még természetesen nagyon kevés adományról készítettek valódi oklevelet.” (1903: 47).

2. A Bakonybéli összeírás mint a nyelvtörténet forrása

2.1. Keletkezési körülmények

A bakonybéli bencés kolostort I. István király alapította Szent Móric tiszteletére. 1018 után többször remetéskedett itt a német (altaichi) bencés szerzetes, Günther; I. István az ő tanácsára építette a királyi udvarházat monostorrá (KMTL. *Bakonybél*). 1018 táján kezdődött el az építkezés, és 1023-ban, Gellért velencei bencés apát érkezésekor már készen lehetett (SÖRÖS 1903: 13, 20). Az alapítólevél keltezésének az évében (1037) tehát már állhatott a monostor, azaz a tényleges építkezés kezdete és az oklevél dátuma nem esik egybe, ez azonban nem rendkívüli eset, ahogyan erre SZENTGYÖRGYI is utal a tihanyi apátság alapítása kapcsán (2014: 17). Az 1037-es I. István által kiadott alapítólevél felsorolja az apátság birtokait, jövedelmeit és jogkiváltságait (SÖRÖS 1903: 267). Ezt az oklevelet nem tartják hitelesnek, KARÁCSONYI ezt részben az oklevél formuláris, stílusú sajtáságaival, részben a monostor kiváltságaival kapcsolatos állításainak a hamisságával magyarázza (1891: 134–145); ERDÉLYI elsősorban tartalmi szempontokkal indokolja (1903: 15), keletkezési idejét mindketten 1230 körülre vagy utána teszik. Az oklevelet GYÖRFFY GYÖRGY is hamisítványnak tartja (DHA. 1: 250).

Az általam tárgyalt oklevél (legalábbis annak az első része) I. László király uralkodása idején és az ő jóváhagyásával készült. Tartalma alapján az egyházi birtok- és vagyonösszeírások sorába illeszkedő oklevél (GYÖRFFY 1977: 553), conscriptio-nak nevezi már KARÁCSONYI (1891: 134) és JAKUBOVICH is (1924: 14). Számba veszi a Szent István idején a kolostor tulajdonába kerülő birtokokon és az őt megillető jövedelmeken, kiváltságokon kívül az újabbakat is a cselédek szolgálataival együtt, illetve név szerint közli a birtokokon lakó népeket, pontosan meghatározva szolgálataikat. A későbbi hozzátoldás a birtokokon kívül a

¹ A bakonybéli apátságra vonatkozóan 1230-ig tíz oklevél maradt fenn, s ezeknek csupán a fele tekinthető hitelesnek.

templomi tárgyakat, felszereléseket, textiliákat, ötvösmunkákat, könyveket is felsorolja. Az oklevél első részében szereplő összeírást az oklevél szövege szerint József bakonybéli apát rendelte el I. László király idejében, ám az írás feltételezett idejében az apát már nem volt életben, ezt a *pie memorie* (kegyes emlékezetű) jelző mutatja.² Többek között ez a kronológiai probléma bizonytalanította el az oklevél vizsgálóit annak hitelessége felől. GYÖRFFY szerint azonban az 1055-ös oklevélben is van példa az oklevél fogalmazásának és a megírásának ideje közti eltérésre³ (DHA. 1: 249).

Az oklevél VÁCZY szerint magánoklevél, mivel az oklevél leírója, a királyi udvar káplánja (Szerafin káplán, aki a kancellária tagja) a megbízását nem a királytól, hanem magánféltől kapta, erre az is utal, hogy az apátság tagjai közé tartozó összeíró a többes szám első személyt használja az apátság, a „mi” jelzésére (1930: 320, 330). Az oklevél hitelességét megkérdőjelező másik tényező az az időrendi ellentmondás, hogy itt Szerafin káplán jövőbeni érsekké választására utal a szöveg. Az oklevél I. László korabeli része valóban eddig is tart GYÖRFFY szerint, az itt kezdődő rész viszont már másik kéz írása és későbbi (DHA. 1: 249).

A bevezetésben arra is történik utalás, hogy az oklevél királyi pecséttel lett el látva,⁴ ám a fennmaradt oklevélen pecsét nem látható. VÁCZY szerint azonban a hártján megtalálható a pecsét nyoma (1930: 330), JAKUBOVICH pedig úgy véli, hogy az okirat alsó részében történt szakadás lenne a pecsét helye (1924: 13–14). GYÖRFFY szerint ugyanakkor ez a ránk maradt oklevél nem is tartalmazott pecsétet, csak ennek az elpusztult, ám más iratokban említett egykorú párja.

2.2. Az oklevél részei és az egyes részek filológiai megítélése

Az oklevél négy, egymástól jól elkülöníthető részből áll, ezeket már ERDÉLYI is világosan elhatárolta, és megállapította, hogy különböző időkből származnak: „Az írás első tekintetre láthatólag egyenetlen s négy külön alkalommal, más-más

² „Azt kívánjuk, hogy legyen ismert úgy a jövő, mint a jelen kor mindkét nembeli emberei előtt, hogy a kegyes emlékezetű József nevű béli apát leíratta a királyi udvar összes papi és jámbor világi előkelőinek tanácsával és tanúságával ezt a kiváltságlevelet a Szent Móric monostorához tartozó javakról és dolgokról [...]. Megírták pedig az Úr megtestesülésének ezernyolcvanhatodik évében, a magyarok legkegyesebb királyának, Lászlónak uralkodásakor és jóváhagyásával” (DRESKA GÁBOR fordítása, ÁrpOkl.).

³ „conscriptum est hoc privilegium a beatissimo presule N(icolao), qui tunc temporis vicem procurabat notarii” (’ezt a kiváltságot a boldogságos N(icolaus) püspök írta össze, aki abban az időben jegyzői szolgálatot teljesített’) (DHA. 1: 249).

⁴ „Megírták pedig az Úr megtestesülésének ezernyolcvanhatodik évében, a magyarok legkegyesebb királyának, Lászlónak uralkodásakor és jóváhagyásával. És, hogy ebben az oklevélben semmi ok a bizonytalanságra ne maradjon [...] saját pecsétjével parancsolta megpecsételni.” (DRESKA GÁBOR fordítása, ÁrpOkl.)

tintával történt feljegyzésről tanúskodik.” (1903: 19). Az oklevél szórványainak nyelvészeti vizsgálata során természetesen számolni kell azzal, hogy az egyes részek különböző időkben keletkeztek, s ennek megfelelően több kronológiai réteg elkülönítésére van szükség. ERDÉLYI a történetíró szemszögéből is azt írja, hogy „ezen négy elkülönülő írást tartalmával együtt külön kell vizsgálnunk, mintha csak négy külön oklevéllel volna dolgunk” (1903: 19).

Az első, a legterjedelmesebb rész az 1.-től az 57. sorig tart, ezt GYÖRFFY eredetinek tekinti. A második rész (az 57.-től a 72. sorig) 3 toldalékból áll (ezek közül az első kettő ugyanazon kéz írása, illetve hasonlít az első rész írására is), és a 12. század elejének írásjegyeit viseli magán. A harmadik rész a 73–75. sorra terjed ki, és a hátoldal 1–8. soraira. Ez a 12. század végén, a 13. század elején íródhatott. A negyedik rész a hátoldal 8–10. sorát teszi ki. Az írás 13. századi sajátosságokat mutat (DHA. 1: 247).

Az oklevél hitelességének, illetve az egyes részek korának a megítélése a szakirodalomban korántsem volt egységes. KARÁCSONYI JÁNOS szerint az összeírás 1135–1171 között keletkezhetett, és „hiteles voltához kétség sem fér”, az összeíró több oklevélből dolgozott, legtöbbször szóról szóra kiírva azokat (1891: 137). FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ hiteles egykorú másolatnak tartja (1892: 5–11). ERDÉLYI LÁSZLÓ paleográfiai és történettudományi magyarázatok alapján mind a négy részt hamisnak nyilvánítja (1903), és szintén hamisnak véli SZENTPÉTERY IMRE is (1923: 9). GYÖRFFY GYÖRGY feltételezése szerint viszont a tárgyalt oklevél első része egy elveszett eredeti majdnem egyidejű másolata, a többi rész későbbi hozzátoldás.

A következőkben az oklevél négy részének keletkezési idejével kapcsolatos vélekedéseket tekintem át oklevélrészenként haladva.

Az I. rész a „Ne scrupulus remaneat, huius cartule scriptor extitit” (‘nehogy kétség maradjon, ennek az oklevélnek az írója’) szavakig tart, majd vakarás helyét láthatjuk, ide írva pedig ez áll: „Seraphim capellanus regis Ladizlay” (‘Seraphim, László király káplánja’).

ERDÉLYI LÁSZLÓ szerint nem hiteles az oklevél, és nem keletkezhetett Szent László király korában az első két része sem: érveiben elsősorban az írás paleográfiai jellemzőire és birtoktörténeti adatokra épít (1903: 19, 23–26). Nem tekinti reálisnak a korra nézve a kincslajstromot és az adózók terheit sem (i. m. 26, 29). Úgy véli, hogy az I. rész a 12. század utolsó harmadában készülhetett (i. m. 47). Ezt a datálást és a hozzá alapul szolgáló „tárgyi érveket” (ERDÉLYI birtoktörténeti, illetve a szolgálók terheivel kapcsolatos érveit) később VÁCZY PÉTER cáfolja (1930: 325, 328).

JAKUBOVICH EMIL ERDÉLYIvel ellentétben az I. és a II. rész írását a 12. század közepénél régebbinek tartja. Az első két rész szerinte „több közelkorú notitiából összeállított megpecsételt oklevél”, e felhasznált notitiák közül a legrégebbi

1086-os, másokat József apát halála után és Szerafin érsekké lépése (1094–1095) után írathatta, illetve egységesíthette József apát utódja (1924: 14). Mivel az adatok nyelvileg egységes képet mutatnak, ezért feltételezi, hogy a felhasznált források is közel egykorúak lehettek. Elsősorban nyelvtörténeti adatokat vett figyelembe az I–II. rész korának a meghatározása során, ezek alapján tartja ERDÉLYINél korábbinak az oklevelet (1924: 14–15). JAKUBOVICH véleménye szerint az adatok nyelvészeti elemzése mérvadó, sőt a legmegbízhatóbb tényező egy oklevél korának a meghatározásánál, ugyanis a hamisítók a hamisítás során ugyan valóban igyekeztek utánózni a régebbi okiratokat, de inkább csak azok formuláris részeit, kormeghatározó méltóságneveit, adatait stb., ám szerinte az nem feltételezhető, hogy figyelmük a nyelvi archaizmusok utánzására is kiterjedt volna, illetve hogy erre egyáltalán képesek lettek volna. Példát is mutat arra, hogy egy hamisított oklevél (az 1135-ből keltezett Bakonybéli oklevél) nyelvi jegyei jóval későbbi korra utalnak: ugyanis ebben csak 7 név van képezve szerinte a 12. század végén, 13. század elején már elavuló *-di* képzővel, és ezek közül egynek sincs tövéghangzója. Mindezek alapján pedig a magyar szavak alakját I. László korának megfelelőnek véli (1924: 14–15).

VÁCZY PÉTER megítélése szerint az összeírás I. és II. része 1086-nál pár évtizeddel később, II. Béla korában (1131–1141) készülhetett, és ebben felhasználták az I. László korabeli összeírás bizonyos szavait, kifejezéseit. „A bakonybéli összeírás ú. n. első két része egyetlen oklevelet alkot: nem hamisítvány, hitelesnek tekinthető”; záróformulája ugyan nincsen, hirtelen szakad meg a szöveg a javak felsorolásánál, ám számos más korabeli magánoklevél is használja ezt a kezdetleges oklevélformát (VÁCZY 1930: 315). VÁCZY több érvet is felsorakoztat azt igazolandó, hogy az oklevél nem I. László korában íródhatott, illetve hogy ez az oklevél nem azonos a László korabeli 1086-os oklevéllel. Fő érve az a kronológiai ellentmondás, hogy az oklevelet készítő József apát neve előtt a *pie memorie* ’kegyes emlékezetű’ jelző áll, tehát az apát már nem volt életben az oklevél keletkezésekor (i. m. 318,⁵ de vö. DHA. 1: 249). Történeti szempontokat figyelembe véve azt ugyanakkor elismeri, hogy az oklevél nagy részben I. László korabeli adatokat tartalmaz (i. m. 324). Tartalmi és formai szempontokkal is igyekszik az oklevél keletkezési idejét meghatározni: állítása szerint egy adata sem vezet túl a 12. század közepén, tehát annál korábbi lehet; formális sajátosságai, „alaktalan, primitív” szerkezete pedig a 11. század végére, a következő század első felére mutatnak. Az oklevél szóhasználata, egyes kifejezései is a 11. század okleveleinek stílusára emlékeztetnek (pl. *marchia, equites, decretum*) (i. m. 327, 328–329). Mindezek alapján az oklevél keletkezési idejére vonatkozólag VÁCZY a

⁵ „Ha oklevelünk ugyanegy lenne József apát parancsára foganatosított összeírással, akkor a szövegben nem állhatna »*pie memorie*« arról az apátról, akinek közvetlen parancsára szerkesztették meg az oklevelet.” (VÁCZY 1930: 318).

következő intervallumot valószínűsíti: 1094–1095 után keletkezhetett, mivel a szövegben lejegyzőként említett Szerafin érseksége 1095–1104 közé esik (i. m. 324); viszont II. Béla uralkodásánál (1131–1141) nem későbbi (i. m. 326). VÁCZY szerint tehát ez az oklevél nem azonos József apát I. László-kori 1086-os oklevelével, hanem annak egy későbbi korból származó átdolgozása. Az átiró szerinte nagyobbrészt ragaszkodott az eredeti oklevél szövegéhez, azt alakította át új oklevéllé úgy, hogy abba magyarázó és kiegészítő sorokat illesztett (i. m. 319, 323).

GYÖRFFY GYÖRGY szerint az I. rész a javak azon összeírásának tekinthető, amelyet József apát rendelt el I. László király korában, az írás feltételezett idejében pedig az apát már nem volt életben (DHA. 1: 249). Nincs nyomós érvünk, amely cáfolná azt, hogy az eredeti oklevél első része 1086-ban készült, ugyanis az időrendi ellentmondás csak a *huius cartule scriptor extitit* szavak után kezdődik, a lekaptart, később hozzáadott szöveggel. GYÖRFFY azt is hangsúlyozza, hogy fennmaradt oklevelünk nem vélhető az eredeti összeírásnak 1086-ból, nem volt ellátva I. László pecsétjével sem (habár erre történik utalás a szövegben), lehetett azonban az oklevélnek egy párja, mely hitelesítve volt a pecséttel. Ezen kívül a szövegben romlások is előfordulnak. Mindezek alapján GYÖRFFY azt feltételezi, hogy a tárgyalt oklevél vagy hamisított másolat, vagy pedig egy elveszett eredeti majdnem egyidejű másolata. Így 1086 utáni, ám a Kálmán király uralkodása idején keletkezett II. rész előtti lehet (DHA. 1: 250).

A II. rész két hozzátoldásból áll. A levakart helyen így kezdődik: „Seraphim, capellanus regis Ladizlay, qui postea Dei electione ordinatus est archiepiscopus” (‘Szerafin, László király lelkésze, aki később Isten rendelkezéséből érsek lett’). Mivel Szerafin Kálmán király idejében volt érsek, bizonyos, hogy a II. rész Kálmán király idejében (1095–1116) készült, az alatt az apát alatt, aki Józsefet követte.⁶ Birtoktörténeti érveléssel is alátámasztható, hogy a II. rész Kálmán király idejéből származó hozzátoldás. A jogi megfontolások mellett archontológiai és paleográfiai szempontból is Kálmán király idejére helyezhető GYÖRFFY szerint e rész írása. Ezt a Kálmán király korában írt összeírást hitelesnek tarthatjuk, kivéve azokat a szavakat, amelyek Szent Istvánra hivatkoznak, mert azok Kálmán király korabeli hamisításnak vélhetők. A II. rész második hozzátoldása két magánadományt tartalmaz, ez is az előző kéz írása, és ebből következik, hogy szintén a 12. század elejéről való, de az előző hozzátoldás után jött az írásbeli megegyezéshez, erre a sötét és a világos tinta használatából következtethetünk (DHA. 1: 249).

⁶ „Hac ordinatione [...] Sacro Beatoque Mauricio ordinavit sanctus Stephanus rex, quam autem renovavit rex piissimus Ladizlaaus rogatu Joseph incliti patris et eiusdem, qui nunc patrissat eodem in loco.” (‘Ebben a rendelkezésben [...] a szent és boldog Mauriciusznak rendelte el István király, amit pedig legkegyesebb László király helyreállított a nevezetes József atya kérésére, és azéra, aki most ugyanazon a helyen apát.’)

ERDÉLYI az I. és a II. rész írását hasonlónak látja, a II. „úgyszólván csak a tintának halványabb s elmosódó, majd sötétebb és végül ismét elhalványodó színével különbözik az elsőtől” — írja (1903: 19). JAKUBOVICH véleménye szerint az I. és II. részt ugyanaz az író alkotta Szent László korának ismeretei alapján (1924: 14). VÁCZY — főként paleográfiai elemzésének eredményére hagyatkozva — szintén úgy vélte, hogy „az első két rész egy korban keletkezett s egy kéz írta”; „a tinta elhalványulása vagy elsötétülése azonban nem vezethető vissza az írás egyes részeinek korbéli különbségeire”; tehát „az első és a második rész egyetlen összefüggő oklevelet alkot” (1930: 315–317).

A III. rész a sóbányászok adományozásáról szól. ERDÉLYI szerint ezt a toldalékot 1211 és 1231 között írhatták rá az I. László-féle oklevélre (1903: 32). ERDÉLYI külön foglalkozik az 1086-os oklevél hozzátoldásaival, azoknak a többi bakonybéli oklevélhez való viszonyával, elsősorban a birtokok egyeztetése alapján: a III. részt II. Béla 1131-es (Sárbíró-féle) oklevelével és az 1230-as pápai bullával egyezteti (1903: 31), és a Szent István levele nyomán való hozzátoldásnak tartja (i. m. 48). A történeti bizonyítékokon kívül paleográfiai érvek alapján is egyértelműen egy későbbi másik kéz írásának tekinti (i. m. 19).⁷ Azt is kiemeli ERDÉLYI, hogy e kiegészítésnek a korábbi részekhez való tartozását kifejezi még az is, hogy itt megismétlődik a II. rész közepén lévő formula (amely I. István adományára, I. László megújítására, illetve József apátra hivatkozik) (i. m. 31).

JAKUBOVICH szerint a III. rész betűről betűre való kiírás részben az I. István-féle Bakonybéli oklevélből, részben az 1131 körül írt oklevél adatai alapján gyártott, utánzott írással, szándékolt változtatásokkal (1924: 14). VÁCZY szerint „az eltérő írású, sötétebb tintával írott harmadik rész a hamis Szent István-oklevél és a Sárbíró-féle ítéletlevél alapján készült hamisítási céllal. Kitűnik ez az első két rész írásának és kifejezéseinek erőszakolt utánzásából, nemkülönben Szent László sóadományának szándékolt elferdítéséből” (1930: 315). GYÖRFFY is kétségkívül hamisítványnak tartja a III. részt, mely az oklevél I. és II. része alapján készült Pannonhalma hamis kiváltsága és a feltehetően az 1131-ből származó *Sar* nevű birtok odaítélő iratai alapján. Az írás alapján a 12. század végére vagy akár a 13. század elejére helyezi (DHA. 1: 249).

A IV. rész 8 birtok rövid felsorolását tartalmazza. ERDÉLYI szerint „teljesen elütő és jóval későbbi jellegű a negyedik följegyzés nem egészen három sora, amelynek betűi egészen halvány tintával írva balra dőlnek”, írásjellege alapján ez a toldalék a 13. század közepére, második felére tehető (1903: 19, 33, 49).

⁷ „A harmadik feljegyzés tintája az elsónél is sötétebb; az írás jellege éppen nem késői, de mégis más kéztől származó, amelynek vonásai egyaránt kissé jobbra dőlnek. Ez a kéz a hártya előlapján már csak három sornyi helyet talált legalul; azért följegyzését eredeti oklevélhez nem illően átvitte a hártya hátuljára, legfelül 7 ½ sorba.” (ERDÉLYI 1903: 19).

JAKUBOVICH a IV. rész írását szintén teljesen különbözőnek tekinti a III.-étől, s az szerinte a 13. századi oklevélíráásra emlékeztet, írójának még csak szándékában sem állhatott azt a látszatot keltenie, hogy e rész az eredeti oklevélhez tartozna (1924: 14). GYÖRFFY is azon az állásponton van, hogy ezt a részt egy 13. századi kéz írta, tele helyesírási hibával. Ennek írója előszámlálja az új birtokszerzeményeket az *asignavit* 'juttatott' ige ismétlésével, ami értelemszerűen I. Lászlóra látszik vonatkozni, és így a tanulatlanabb író azt a benyomást akarta kelteni, hogy ez a rész is I. László összeírása (DHA. 1: 250). ERDÉLYI a IV. rész birtokneveivel kapcsolatban azt állapítja meg, hogy azok (Árki kivételével) Vak Bélának az 1135-ös hamis oklevelében megtalálhatók, onnan íródhattak ide (ez az 1135. évi keltezésű oklevél pedig valójában 1249-ben készült), tehát ennek a kivonata lehet a IV. rész (1903: 48).

3. Az oklevél tárgyalása a nyelvészeti irodalomban

Az oklevelet az eddigiekben elsősorban oklevéltani és történeti szempontból tárgyalták a szakemberek, magyar nyelvű szórványait nyelvészeti tekintetben (összszefoglalóan legalábbis) nem vizsgálták. Róluk csupán két régebbi munka tesz bővebben is említést.

JAKUBOVICH EMIL 1924-ben írt tanulmányában a Tihanyi alapítólevél szórványainak elemzése kapcsán tér ki a Bakonybéli oklevélre (13–15). A korábbi szakirodalommal ellentétben — ahogyan azt fentebb már említettem — az I. és a II. rész írását nem 12. század végének, hanem annál jóval korábbiinak, I. László korabelinek tartja, indoklását pedig elsősorban nyelvtörténeti adatokkal támasztotta alá. Megállapításai összhangban állnak GYÖRFFY véleményével és kormeghatározásával is. JAKUBOVICH érvei részben helyesírástörténetiek: azt vizsgálja meg, hogy az egyes hangok jelölése milyen betűvel történt, és ez mely kornak a jellemzője (a *cs*, *h* és *v* hangok jelölésére hoz példákat). Másrészt hangtani érveket sorakoztat föl: a tővéghangzók nagy számú jelenlétét (melyek még több szótagú szavak végén is előfordulnak, pl. *Erecu*); a *-di* képző véghangzóval való előfordulását 40 névben, szemben csupán 3 véghangzó nélküli formával; végül más, csak első okleveleinkben feltűnő „régiségeket” (pl. hiatusos formákat: *Buatir*, *Tuel*; a γ jelenlétére utaló jeleket: *Seeseefehe*, *tuhut* ~ *tugut*; egyes helynevek — mint pl. *Dinna*, *Hongin*, *Kyris* és *Cris* — korjellemző példáit) (1924: 14–15).

JAKUBOVICH tanulmánya mellett KNEZSA ISTVÁN hoz még példákat a Bakonybéli összeírás szórványai közül helyesírástörténeti munkájának első változatában (ami a Magyar Nyelv 1928–1829. évi számaiban jelent meg folytatásokban). A végső változattal ellentétben itt az oklevelek közül néhány hamisítványt is figyelembe vett a korszak jellemzéséhez, köztük az 1086-os oklevél első két részét is, melyekről megjegyzi, hogy „nyelvi alakjai a XI–XII. századra mutatnak” (1928: 190). Idéz innen szórványokat többek között a *v* hangnak a német

hatásra történő *uu*-s jelölésére (*Panauuadi, Felduuar, Uuertis*), amit 11. századi jellegzetességnek tart; illetve a 12. században már eltűnő γ hang jelölésére ugyancsak néhány példát (i. m. 318, 325).

HORVÁTH JÁNOS az Árpád-kori oklevelek stílusát bemutatva a Bakonybéli összeírásról nem éppen hízelgő szavakkal nyilatkozik: „teljesen nélkülözi az ékes stílus és főként a rímes próza minden vonását” (1954: 84).

Újabb tanulmányok is említenek egy-két példát az oklevélből mondandójuk ilusztrálására: így tesz például HOFFMANN ISTVÁN (2004: 9–63) és SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2014) a magyar nyelvű szórványoknak a latin nyelvű szövegbe való beillesztésének a módozatait vizsgálva.

Természetesen nyelvi adattárak, szótárak anyagában is megjelennek a BÖ. magyar nyelvhez köthető adatai. Ezek többsége (OklSz., FNEsz., TESz.) az ÁÚO.-ból veszi a többnyire pontatlan adatokat, és nem az akkor már meglévő PRT. 8. kötetének szövegközléséből. Az újabb kézikönyvek közül viszont az ÁSz. a személynévi és a HA. a helynévi adatokhoz már a DHA. szövegkiadását használja forrásul, az előbbi hamis, az utóbbi pedig hiteles oklevélként kezelve azt.

4. Az oklevél kiadásai és fordítása

Első ízben az ÁÚO. közölte és tette hozzáférhetővé az oklevelet nyomtatásban (1860: 31–38). SÖRÖS PONGRÁC 1903-ban megírta a bakonybéli apátság történetét, ebben szerepel az oklevél teljes szövege is, filológiai szempontból már jóval pontosabban (PRT. 8: 267–272). Az 1000 és 1131 között kiállított oklevelek kritikai kiadását kommentárokkal is ellátva 1992-ben GYÖRFFY GYÖRGY készítette el, munkám során az oklevélnek ezt a kritikai kiadását (DHA. 1: 250–255) tekintem én magam is mérvadónak. GYÖRFFY GYÖRGY 1994-ben közölte az oklevél fényképét is (CAH.), 1997-ben pedig DRESKA GÁBOR az oklevél magyar fordítását készítette el (ÁrpOkl. 112–117).

5. Az oklevél szórványai és a helyek lokalizálása

Az oklevélben található magyar nyelvi szórványanyag részben hely-, részben személynevekből áll. Az oklevél tartalma alapján birtokösszeírásnak tekinthető: egyrészt birtokok és azok határainak a felsorolását, másrészt helységenként és foglalkozásonként a szolgálónépek felsorolását tartalmazza. A vizsgált nyelvemlék mintegy 335 szórványt tartalmaz, s közte százal több személynevet, mint helynevet, a legtöbb szórvány az I. és a II. részben fordul elő (a III. részben mindössze 4 helynév és 24 személynév, a IV.-ben pedig csupán 8 helynév található). A szórványok számát pontosan megállapítani nem könnyű: egyrészt azért nem, mert kérdéses lehet, hogy ugyanannak a névnek a különböző előfordulásait azonos vagy külön adatnak tekintsük-e (én külön adatként kezeltem), másrészt pedig azért nem, mert egy-egy névalak esetében behatóbb kutatások nélkül még

az is kérdéses, hogy tekinthető-e egyáltalán az adott elem magyar szórványnak. Emellett bizonyos esetekben nehéz eldönteni azt is, hogy tulajdonnévi vagy köznévi státusza van-e inkább az illető előfordulásnak.

A bakonybéli apátság birtoktörténetével, a bakonybéli oklevelekben említett helyek lokalizálásával részletesen SÖRÖS PONGRÁC foglalkozott az apátság történetéről szóló könyvében, térképet is készítve az oklevélben szereplő helyek feltételezett elhelyezkedéséről (1903: 27–41, térkép: 32). A monostor az említett birtokok egy részét az alapításakor kapta: a legközelebbiek Veszprém megyében (pl. Akol, Koppány) és a szomszédos megyékben, például Győr megyében (Kajár, Ponyvád, Árpás, Magas, Nyúl stb.) található. Vám- és halászhelyeik távolabb helyezkednek el: a báti vám például Hont megyében, a szili vám Sopron megyében. Halászhelyeik többsége bizonytalanul lokalizálható, és jórészt távolabbi területekhez köthetők, többségük a Tiszán és a Dráván található (pl. Nándor Csongrád megyében). András, Béla, Géza és László királyok tovább gyarapították a birtokokat: András király a veszprémi sziklák alatt egy malommal, László pedig Ketellakával (Veszprém megye) és Tarjánnal (Győr megye). A helyek nagy részének lokalizálását a helynévi szórványokhoz kapcsolódó lábjegyzetekben az ÁrpOkI. is tartalmazza: többnyire a megye, valamint az oklevélben szereplő helylyel megegyező területen lévő mai hely és helynév megadásával, mikrotoponimák esetében a közeli település közlésével. A helynévi szórványok helyhez kötését a DHA.-ban a névmutatóban találhatjuk meg.

6. Bakonybéli oklevelek

Az Árpád-korból összesen 38 bakonybéli oklevél maradt fenn, ezeknek a teljes szövegét közölte jegyzetekkel ellátva SÖRÖS PONGRÁC az apátság történetéről szóló könyvének oklevéltárában (PRT. 8: 217–590). Összesen pedig — az Árpád-koriakkal együtt — 290 oklevél szerepel a gyűjteményben a 16. század közepéig. Az oklevéltárhoz ERDÉLYI LÁSZLÓ írt bevezetőt „A bakonybéli apátság Árpád-kori oklevelei” címmel, a tanulmány különlenyomatként is megjelent ugyanabban az évben (1903).

ERDÉLYI tanulmánya szerint a teljesen megbízható (azaz valódi) oklevelek sorozata 1232 táján kezdődött, a hiteles 1232–1292 közötti oklevelek száma 27 (ebből 20 eredeti, 5 átirat, 2 másolat), a legelső időktől keltezés szerint 1230-ig pedig 10 oklevelet ismerünk, ezeknek fele tekinthető hitelesnek (1903: 3–5, 47). A tíz 1230 előtti oklevél közül hitelesek a következők: 1. II. Béla 1131-ben kelt oklevele, 2. Fulkomár ispán 1181. évi végrendelete a monostor javára, 3. az 1206 körüli pannonhalmi hiteles helyi szerződés, 4. az 1230. évi pápai kiváltságlevél (másolatban) (1903: 47–48). A keltezés szerinti elsőt, az 1037. évi Szent Istvánnak tulajdonított oklevelet már KARÁCSONYI is hamisnak tartotta, véleménye szerint 1230 után keletkezhetett, és Szent István 1001-es oklevele és a BŐ. alapján készült (1891: 134); ERDÉLYI is őrre hivatkozik, szerinte 1230 táján íródha-

tott (1903: 15). ERDÉLYI táblázat formájában egymás mellé is állítja és összeveti az 1037-es, az 1086-os és a 12–13. századi és későbbi oklevelekben egyaránt szereplő birtokokat, jövedelmeket és kiváltságokat. Az okleveleket külső ismertetőjegyeik — főként az írás (betűk, írásjelek) jellegzetes vonásai — és belső ismertetőjegyek (formulák) alapján is jellemzi, illetve birtok- és jogtörténeti adatokat vet össze, mindezekből az oklevelek korára és hitelességükre vonatkozó megállapításokat tesz (1903: 11, 23, 33).

A bakonybéli oklevelek igen értékes anyagot képeznek és jól hasznosíthatók az 1086-os oklevél helyneveinek elemzése során a helyek lokalizálásában, azonosításában is.

7. Összegzés

Végül érdemes feltenni azt a kérdést, hogy mit mondhatunk az oklevél nyelvtörténeti forrásértékéről, szórványai mennyiben és hogyan használhatók nyelvtörténeti, illetve hely- és személynév-történeti kutatások céljára.

A BÖ. valóságátartalma alapján az interpolált oklevelek közé tartozik, mivel a kiindulásul felhasznált oklevélhez később további részeket toldottak, az oklevél így vált egy irattá. SZÓKE MELINDA rámutatott arra, hogy az interpolált oklevelek nyelvészeti vizsgálatakor szem előtt kell tartanunk azt a körülményt, hogy ezek a források egyrészt átíratok, másrészt hamisítások (hiszen hamis részeket is tartalmaznak), tehát ennek figyelembevételével és a fent már idézettek értelmében a kronológiai rétegek elkülönítésével ez a nyelvemlék is a nyelvészet „hiteles” forrásaként kezelhető (vö. 2015: 22).

A szórványoknak a döntő hányada az oklevél első két részében található: ezek hiteles képet adhatnak keletkezésük idejének, azaz a 11. század végének, 12. század elejének a nyelvállapotáról még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy az I. rész másolat, illetve a hozzátoldott II. rész részben hamisítás, mivel egyrészt egykorúak az eredetivel, másrészt valóban létező helyneveket tartalmaznak (ez későbbi oklevelekkel való összevetésből is kiderül, vö. ehhez SÖRÖS 1903). Mivel az I. és a II. rész keletkezésének ideje egymáshoz igen közel esik, ezt a körülményt a nyelvi elemzés során is figyelembe kell venni. A szórványoknak csak alig több mint a tizede található a másik két hozzátoldásban. A III. és a IV. rész kétségkívül hamisítvány, ezek esetében tehát szembesülünk azzal a tényezővel is, hogy az adott név a hamisítás korának vagy inkább a hamisított kornak felel meg.

A magyar szórványok mellett a latinra átültetett teljes vagy részfordításokkal is érdemes lesz számolni: vö. pl. *rus Bessenorum* 'besenyők mezeje', ad *puteum Tuhut* 'Tuhut kútja', ad *pontem Iba* 'Iba hídja', *Sexta uilla* que dicitur *Andree Episcopi* 'a hatodik falu, amelyet András püspök falvának mondanak' stb., ezek névterjedelmét, illetve helynévi vagy köznévi státuszát ugyancsak tisztáznunk kell.

Irodalom

- ÁrpOkI. = GYÖRFFY GYÖRGY főszerk. 1997. *Árpád-kori oklevelek (1001–1196)*. Budapest, Balassi Kiadó.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÁÚO. = *Árpádkori új okmánytár I–XII*. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Budapest), 1860–1874.
- BÁRCZI GÉZA 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvemlék*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- CAH. = GYÖRFFY GYÖRGY szerk. 1994. *Chartae Antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196*. Budapest, Balassi Kiadó.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY szerk. 1992. *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ 1903. *A bakonybéli apátság Árpád-kori oklevelei*. Különlenyomat „A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend történeté”-nek VIII. kötetéből. Budapest, Stephaneum.
- FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ 1892. *Kálmán király oklevelei*. Értekezések a társadalmi tudományok köréből 15. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- FNESZ. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1977. A „lovagszent” uralkodása. *Történeti Szemle* 20: 533–564.
- HA. 1–2. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 1997, 1999. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abauj–Csongrád vármegye. 2. Doboka–Győr vármegye*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 2004. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 1: 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HORVÁTH JÁNOS 1954. *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- JAKUBOVICH EMIL 1924. A tihanyi alapítólevél olvasásához. *Magyar Nyelv* 20: 9–21.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1891. *Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. Diplomatikai tanulmány*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- KNIEZSA ISTVÁN 1928–1929. A magyar helyesírás a tatárjárásig. *Magyar Nyelv* 24: 188–197, 257–265, 318–327; 25: 27–34.
- KNIEZSA ISTVÁN 1949. A zabori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. *Magyar Néprajz* 6: 3–50.
- KMTL. = KRISTÓ GYULA főszerk. 1994. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- OKISZ. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA 1902–1906. *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- PAIS DEZSŐ 1939. *A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 50. Budapest.
- PRT. = ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC szerk. 1912–1916. *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII*. Budapest, Stephaneum.
- SÖRÖS PONGRÁCZ 1903. *A bakonybéli apátság története. Az önállóság kora (1023–1548)*. In: ERDÉLYI LÁSZLÓ szerk. 1903. *A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története*. 8. kötet. Budapest, Stephaneum.
- SZABÓ DÉNES 1937. A dömösi prépostság adománylevelének helyesírása. *Magyar Nyelv* 33: 99–109.
- SZABÓ DÉNES 1954. *A dömösi prépostság adománylevelének hely- és vízrajz*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 85. Budapest.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. *A Tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- SZENTPÉTERY IMRE 1923. *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. 1001–1270*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZŐKE MELINDA 2010. A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti forrásértékéről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 95–103.
- SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- VÁCZY PÉTER 1930. A bakonybéli összeírás kora és hitelessége. *Levéltári közlemények* 8: 314–331.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2005. *A Tihanyi Alapítólevél*. Pannonhalma, Bencés Kiadó.